

Valentin CONSTANTIN

Valori fundamentale vs. drepturi fundamentale

Observațiile care urmează își au sursa în volumul recent publicat de Antonio Cassese sub titlul *I diritti in un oggi*¹. Cassese trece în revistă o paletă largă de teme de la cea a universalității drepturilor la perspectivele din deceniile care vor urma. Ceea ce mi-a atras atenția a fost modul în care a încercat Cassese să pună în valoare un concept central din ideologia constituțională europeană, conceptul de „demnitate umană”. Tratatul Constituțional al Uniunii Europene plasează demnitatea umană în fruntea unei liste de valori constituționale europene. În această listă de valori fundamentale inserată la art. 1-2, demnitatea umană este urmată de libertate, democrație, egalitate, stat de drept și drepturile omului (inclusiv drepturile minorităților). Compunerea listei nu este chiar atât de ușor inteligibilă, așa cum probabil ar merita un text constituțional. De exemplu, conceptul de stat de drept nu este o valoare în sine, ci descrie un anumit tip de stat. O valoare este în schimb „preeminența dreptului” (*rule of law*), principiul pe care se fondează statul de drept². Atunci când relaxează controlul preeminenței dreptului, așa numitul „stat de drept” se reduce la un stat legislativ. Chiar și un stat legislativ posedă un sistem piramidal de norme și o anumită coerență. Însă lipsit de suportul preeminenței dreptului, statul legislativ nu poate menține efectivitatea valorilor democrației liberale. În schimb, libertatea sau egalitatea sunt valori în-aun sens mult mai clar. În acest context, în care este plasată pe o listă constituțională de valori fundamentale alături de libertate și de egalitate, pe de-o parte, și de democrație și de stat de drept, pe de altă parte, întrebarea - *Ce trebuie să înțelegem totuși prin demnitate umană?*³ - este legitimă.

Antonio Cassese încearcă să explice conceptul de demnitate umană plecând de la câteva citate din Immanuel Kant, iar mai apoi, într-o afacere judiciară desfășurată în Franța și finalizată în 1995, descoperă un exemplu de aplicare a concepției kantiene. Înainte de a povesti cazul, ar trebui spus că Antonio Cassese se plasează pe sine ca teoretician în succesiunea lui Norberto Bobbio. Citează volumul *L'età dei diritti*⁴ într-o scurtă listă bibliografică și, mai mult, titlul cărții lui Cassese împrumută cu o mică modificare titlul capitolului final al cărții lui Bobbio. Numai că analizele lui Cassese se deosebesc vizibil de analizele lui Bobbio, un relativist format la școala

¹ Apărută la Edizioni Laterza, Bari, 2006. Antonio Cassese este profesor de drept internațional la Facultatea de științe politice din Florența. A fost primul președinte al Tribunalului Penal Internațional pentru ex-Yugoslavia. Este un internationalist cu o reputație bine consolidată în domeniul drepturilor omului. Ca o consecință, a primit numeroase însărcinări în calitate de expert în cadrul ONU și al Consiliului European.

² Pentru că stat de drept (*Rechtsstaat*) este orice stat în care normele juridice se formează în acord cu un set de norme de recunoaștere a validității lor și se modifică sau se aplică în acord cu norme ierarhic superioare de transformare sau de aplicare.

³ Apărută la Einaudi, Torino, 1990.

activismului kelsenian. Asta înseamnă, în primul rând, că Norberto Bobbio este foarte atent la granițele foarte ușor de încălțat dintre drept și morală și la distincția pe care juristul trebuie să o păstreze permanent între dreptul care există (*lex lata*) și dreptul pe care am dori să îl vedem edictat și aplicat (*lex ferenda*). Or, așa cum spune el, noi nu știm să arătăm. Cassese pare să fie partizanul unui soi de activism judiciar în materie drepturilor omului care nu dă în practică rezultate prea convingătoare. În acest caz Antonio Cassese ar putea fi școlă la lui Myres S. McDougal¹, cel care, după cum am văzut, a lansat conceptul de „drept internațional al demnității umane”. Teoria lui McDougal ilustrează aproape perfect un anumit tip de gândire de o impecabilă corectitudine politică, o proiecție în sistemul juridic a tuturor scopurilor moralmente de dorit. Dreptul internațional al demnității umane presupune că un set de valori morale vor fi împărtășite universal de toate partidele politice și de toate asociațiile voluntare de cetățeni, și că acestea se vor mobiliza la un moment dat, pentru a realiza un scop comun, scopul demnității umane. În acest caz demnitatea umană este un simbol pe care îl posedă doar acei indivizi care trăiesc în asocieri politice care protejează și promovează aproape toate valorile morale, adică indivizi care se bucură de o maximă bunăstare civilă. Ca și Myres S. McDougal, Antonio Cassese menține conceptul de demnitate umană la un nivel *prima facie* insurmontabil, pentru că rămâne un nivel cât se poate de abstract. Ce altceva poți reține dintr-o afirmație de acest tip: „esența, miezul doctrinei drepturilor umane este conceptul de demnitate a persoanei?”

Linia de rezistență a activismului judiciar pe care se plasează Antonio Cassese, atunci când analizează practica drepturilor fundamentale, este foarte vizibilă în raportul dedicat Curții de la Strasbourg. Aici, printre succesele notabile ale Curții, Antonio Cassese plasează și soluția din speța *Sunday Times v. Marea Britanie* din 1978². De fapt, *Sunday Times/1978* reprezintă una dintre cele mai discutabile hotărâri ale Curții.

Între 1958 și 1961, o companie britanică a produs și comercializat un sedativ, care conținea un ingredient creat în R.F.G., numit *thalidomida*. Medicamentul era administrat gravidelor. Între anii 1962 și 1966, părinții a 70 de copii născuți cu malformații au acuzat compania farmaceutică. Până în anul 1971 s-a ajuns la un număr de 389 de procese pe rol. Compania farmaceutică a încercat o negociere cu reclamanții în vederea unei reglementări amiabile, altfel spus, în vederea unei tranzacții. Începând din anul 1967, cunoscutul săptămânal britanic *Sunday Times* a publicat reportaje și articole despre situația copiilor cu malformații și, *nota bene*, opinii critice în legătură cu procedura de negociere în scopul stingerii amiabile a procedurilor judiciare. Între altele, a acuzat nivelul despăgubirilor propus de companie. Compania a cerut organelor judiciare britanice să emită un ordin de interdicție a publicării unui anumit articol, cerere bazată pe *contempt of court*, adică pe norme de *contempt law* care protejează activitatea instanțelor de o serie de acte care împiedică desfășurarea justiției. Articolul învinuit din presă, în măsura în care acuză deschis compania și îi slăbește pe reclamanți să nu accepte rezolvarea amiabilă, reprezenta în

¹ Vezi de asemenea, în special, *International Law, Power, and Politics: A Contemporary Critique*, Revue des Cours (1953), AFJ, t. 82, A.W. Sijthoff, Leyde, 1954.

² La citirea acestei spețe anul este obligatoriu, pentru că, înrogată de succesorii Curții, publicatia *Sunday Times* a recidivat.

opinia reclamantei o imixtiune în actul de justiție, o conduită de natură să împiedice înfăptuirea justiției. Legalitatea ordinului de interdicție a fost confirmată, în ultimă instanță, de *Camera Lorzilor*. Cu talentul special pe care îl posedă judecătorii anglosaxoni de a explica motivele în fraze memorabile, Lordul Reid a spus: „Mijloacele de informare în masă responsabile vor face tot posibilul pentru a fi corecte, dar vor exista și tentative de a dezinforma publicul, de a-i prezenta fapte trunchiate cu scopul de a-l influența. Dacă oamenii sunt influențați să gândească că adevărul e ușor de aflat, ar putea rezulta o lipsă de respect față de procedurile judiciare, iar dacă mijloacelor de informare în masă li s-ar permite să emită judecăți, persoanele sau cauzele nepopulare vor avea mult de suferit. Majoritatea și ușaților de judecată prematură a unor cauze cad sub incidența reglementărilor existente privind împiedicarea înfăptuirii justiției. Nu cred că libertatea presei ar avea de suferit, dar cred că legea ar fi mai clară și mai ușor de aplicat în practică dacă s-ar înstitui o regulă generală conform căreia nu este admisibil să se emită judecăți în cazuri aflate pe rolurile instanțelor”⁶.

Sunday Times a formulat o plângere la Curtea de la Strasbourg, bazată pe art. 10 din Convenția europeană a drepturilor omului, text care garantează libertatea de exprimare. Curtea a condamnat Marea Britanie pentru încălcarea art. 10. Curtea a confruntat cele două interese actuale „interesul menținerii autorității puterii judecătorești” și „interesul public al liberei exprimări” și a conchis că primul „nu a constituit o necesitate socială atât de presantă” încât să-l poată contracara pe cel de-al doilea.

Sunday Times c. Marea Britanie din 1978 merită un comentariu cât se poate de extins. Nu o voi face însă aici. Este, după opinia mea, foarte sigur că libertatea presei de a acuza și de a condamna în avans induce publicului ideea falsă că adevărul este ușor de aflat sau este ușor de stabilit. Or, asta deservește ideea de justiție. O altă observație dorește însă să dezvolt aici. La fel ca și Lordul Reid, nu cred că libertatea presei are de suferit atunci când i se interzice să dezbătă procesele judiciare în curs. Dacă ceea ce protejează Curtea cu titlu de libertate de exprimare a presei (ziariștilor) este, în terminologia Curții, libertatea presei de a difuza informații și dreptul publicului de a fi informat, atunci interdicția ca presa să nu mediatizeze procesele în curs servește într-un sens foarte clar și scopurilor libertății de expresie. Un proces judiciar tinde să stabilească un adevăr judiciar, iar sentința judiciară informează publicul la nivelul optim posibil într-o societate democratică. Adevărul judiciar este mai sigur decât adevărul pe care un ziarist este convins că îl posedă, pentru că se sprijină pe o bază factuală mai largă și este relevat prin proceduri speciale, testate și confirmate în timp. În afara efectului relativ pe care îl posedă în raporturile între părți, unde tranșează în mod imparțial un litigiu concret, din perspectiva comunicării, o sentință (prin excelență publică) posedă și un efect mai larg și mai difuz, care ține de natura sa de act de comunicare destinat publicului. Nu numai unui public specializat de juriști, ci publicului în sens larg.

⁶ A se vedea *Hotărâri ale Curții Europene a Drepturilor Omului. Culegere selectivă*, ed. îngrijită de Monica Macovei, Ed. Polirom, Iași, 2000, p. 62.

⁷ Controversa dintre justiția britanică și Curtea Europeană este, îndrăznesc să sugerez, un exemplu de controversă de tip *elitist-populist*.

Cred așadar că publicul este nu doar mai informat, ci și mai corect informat prin sentință (sau dacă este interesat într-un grad mai înalt, prin procesul judiciar, care este nu întâmplător public) decât ar putea fi prin supozițiile, oricât de inspirate, exprimate de ziariști pe parcursul procesului. Am putea oare susține că valoarea este informația în sine, independent de adevărul ei, că este preferabilă informația promptă informației testate prin procedurile specifice prin care un proces judiciar confruntă punctele de vedere contradictorii ale părților? Dacă e greu să decidem care este tipul de informație pe care îl preferăm, conflictul dintre exigențele bunei administrări a justiției și libertatea de exprimare nu mai poate fi considerat un conflict radical. Pentru că amânarea informării publicului până la terminarea procesului este un fapt necesar nu numai bunei administrări a justiției, ci și un fapt necesar pentru corecta lui informare sau, ceea ce reprezintă același lucru, un fapt necesar pentru informarea lui efectivă.

Dar iată și exemplul edificator pentru aplicabilitatea judiciară a conceptului de demnitate umană relatat de Antonio Cassese. În 1991, la discoteca unui sat situat în apropierea Parisului (*Morsang-sur-Orge*) organizatorii spectacolelor au introdus un divertisment numit „lansarea piticului”. Clienții erau invitați la un concurs a cărui miză era aruncarea unui pitic la o distanță cât mai mare. Spectacolul a fost interzis de primarul localității cu motivarea că „este contrar ordinii publice și respectului datorat demnității umane”. Organizatorii au atacat decizia primarului în contencios administrativ la tribunalul specializat din Versailles. În motivarea plângerii invoca violarea libertății comerțului și a dreptului la liberă întreprindere. Li se asociază piticul care intervine în proces, unde invocă faptul că decizia primarului îi încalcă dreptul la muncă. Contestatarii câștigă la Tribunalul din Versailles. Primarul uzează de dreptul de a ataca sentința la Consiliul de Stat⁸. La patru ani de la evenimente, în anul 1995, Consiliul anulează sentința tribunalului administrativ, considerând ingerința primarului în activitatea comercială justificată. Consiliul de Stat admite că piticul a ales în mod liber să participe la spectacolul de divertisment și constată că au fost invocate dreptul la muncă, libertatea comerțului și libertatea antreprenorială. Invocând, în afara normelor de drept intern francez, și art. 3 din Convenția europeană a drepturilor omului referitor la tortură, tratamente inumane și degradante, Consiliul decide că „a utiliza ca proiectil o persoană afectată de un handicap fizic și prezentată ca atare (...) lezează demnitatea persoanei umane”. Consiliul de Stat precizează că respectul demnității umane trebuie să prevaleze asupra voinței piticului și asupra drepturilor pe care piticul și societatea comercială le-au invocat.

Prima observație vizează art. 3 din Convenție și aplicabilitatea lui în cazul dat. Articolul 3 nu cuprinde o distincție clară între tortură, tratamente inumane și tratamente degradante. Distincțiile care există și care posedă forță juridică aparțin Curții de la Strasbourg. Între tortură și tratamente inumane există o diferență de grad. Tratamentul inuman este orice comportament care provoacă voluntar suferințe fizice sau mentale de o intensitate considerabilă. Tratamentul degradant este un comportament care, conform *dictum*-ului Curții din *Tyler v. Marea Britanie*⁹, „umilește persoana umană în fața semenilor, o determină să acționeze împotriva voinței sau conștiinței sale, sau o înjosește în proprii săi ochi”. Consiliul de Stat a considerat că ipoteza „umilinței persoanei umane în fața semenilor” este materialmente aplicabilă în speță.

⁸ Consiliul de Stat reprezintă în Franța instanța supremă în materia contenciosului administrativ.

⁹ A se vedea Hotărârea din 25 aprilie 1978.

Pe ce se bazează însă Consiliul de Stat atunci când invocă art. 3 din Convenție independent de existența unei plângeri a persoanei afectate, plângere îndreptată împotriva statului? Pentru că, se știe, Convenția reglementează textual raporturile dintre state și particulari și eventuale reclamații inter-state legate de violarea Convenției. Consiliul de Stat s-a bazat pe faptul că organul judiciar al Consiliului Europei a extins aplicabilitatea Convenției și la raporturile juridice dintre particulari. Conform jurisprudenței Curții de la Strasbourg, particularii pot invoca în fața judecătorului intern drepturile garantate de tratat, în litigiile cu alți particulari. Este ceea ce s-a numit „efectul orizontal al Convenției”¹⁰. Aplicabilitatea internă a regimului de protecție a drepturilor fundamentale în raporturile dintre particulari a fost dedusă de Curte din art. 1 al Convenției. Acest text implică obligația pozitivă a statului de a acționa prin organele sale pentru a preveni violările drepturilor protejate. Curtea de la Strasbourg posedă monopolul interpretării Convenției, ea atare are puterea să extindă oricând câmpul de aplicare a Convenției, în mod pretorian. Prin urmare, teoretic, și acțiunea primarului de a interzice spectacolul apărea ca legitimă, nu doar în termenii legislației interne, ci și în virtutea aplicabilității orizontale a Convenției. Aceasta pentru că primarul era obligat să prevină ca răspunderea statului francez să fie atrasă pentru omisiunea de a fi asigurat respectarea drepturilor omului în raporturile dintre particulari¹¹.

Însă, i-ar fi putut fi cu adevărat imputabilă statului francez omisiunea primarului de a bloca catapultarea piticului în spectacolul de discotecă? Este asemănătoare ipoteza din această speță cu ipoteza din cunoscutul caz *Pantea c. România*, când statul român a fost condamnat pentru omisiunea de a proteja un deținut suferind de o afecțiune psihiatrică și care a suferit tratamente degradante în cadrul detenției? Cred că răspunsul este negativ. În cazul *Pantea c. România* exista plângerea persoanei care consideră că a fost înjosită. În cazul piticului, acesta nu numai că nu s-a simțit umilit sau înjosit, ci, dimpotrivă, reclamă violarea propriului său drept la muncă. Însă conform Consiliului de Stat, demnitatea umană nu mai este doar un atribut al persoanei, ci devine demnitatea tuturor, iar persoana trebuie protejată împotriva liberei sale alegeri. Acceptând să i se încalce demnitatea umană, piticul a încălcat demnitatea noastră a tuturor, pare să afirme Consiliul de Stat.

Pentru Antonio Cassese decizia Curții de la Strasbourg este un model pentru adevăratele practici judecătorești la concepția kantiană asupra demnității umane: „Kant ar fi spus că piticul nu ar fi trebuit să accepte să se reducă pe sine la un mijloc de divertisment pentru alte persoane, pentru că ar fi trebuit să se considere un scop în sine, iar Curtea de la Strasbourg afirmă același concept, stabilind că o ființă umană nu poate renunța în mod necesar la demnitatea sa”¹².

¹⁰ A se vedea *Frédéric Sudre*, *Drept european și internațional al drepturilor omului*, Ed. Polihrom, Iași, 2006, p. 190 și urm.

¹¹ Conform dreptului internațional, statul răspunde și pentru comportamentele unor organe pe care nu le controlează în mod direct, așa cum sunt autoritățile locale.

¹² A se vedea *Antonio Cassese*, op. cit., p. 58. În trecut fie spus, citarea lui Immanuel Kant ca un reper pentru clarificarea câmpului de aplicare a drepturilor fundamentale ar trebui să fie mai prudentă. Cel puțin dacă ești un idealist, contaminat de un spirit vag populist. Spun asta pentru că, de exemplu, Kant a argumentat necesitatea pedepsei cu moartea, ceea ce nu ar trebui să-l apropie prea mult de idealisti, care neagă hotărât licitatea acestei pedepse.

Este respectul datorat demnității umane un drept fundamental autonom? Asistăm la emergența acestei autonomii? Până în prezent percepeam demnitatea umană ca o valoare care fondează interzicerea discriminării, protecția de care trebuie să se bucure dreptul persoanei la propria imagine, ș.a.m.d. Această percepție este în mod c ar contrazisă.

Demnitatea umană, ca valoare fundamentală a Uniunii Europene, așa cum apare în Tratatul constituțional, este un principiu politic, fără îndoială unul puternic, nu însă și un principiu justițiabil, adică unul care să servească ca bază juridică a unei sentințe judecătorești. Un principiu politic (demnitatea umană) nu poate fi în mod rezonabil opus cu succes celui care invocă violarea unui drept fundamental (dreptul piticului de a-și alege munea). Cu alte cuvinte, el nu ar trebui să poată bloca exercițiul unui drept fundamental, protejat de Convenție. Principiul politic constituțional are o funcție precisă. El este o directivă pentru legislator și pentru jurisdicția care controlează constituționalitatea. Datorită nivelului său foarte abstract, el nu poate respecta condițiile esențiale ale normei justițiabile: claritate, precizie, previzibilitate în aplicare.

Pentru că nu există o circumscriere relativ clară a câmpului de aplicare, Consiliul de Stat a tratat principiul ca pe un element al ordinii publice. În acest context, conceptul de demnitate umană devine și mai obscur. Integrarea demnității umane în ordinea publică implică nu numai obligația necondiționată a statului de a proteja demnitatea umană *erga omnes*, ci implică și existența unui standard de „demnitate publică” care determină demnitatea ființelor individuale. Însă standardul juridic presupune calitățile legii, cele pe care le-am amintit mai sus. Or, nu numai că nu există un asemenea standard, dar mă tem că nici nu ar putea exista.

Revenind la definiția tratamentelor degradante din *Tyrer c. Marea Britanie*, este evident că piticul nu s-a înjosit în proprii săi ochi, și mai este evident că nu a fost determinat să acționeze împotriva voinței sau conștiinței sale. Este discutabil dacă spectacolul „umilește persoana umană în fața semenilor”, luând aici în considerare și handicapul fizic pe care l-a reținut Consiliul de Stat. Dacă sentimentul predominant în ochii spectatorilor ar fi fost admirația pentru curajul neobișnuit al piticului și nu disprețul pentru felul în care pune în valoare un handicap? Umilirea în fața semenilor a fost în cazul nostru prezumată și nu probată.

O ultimă observație în legătură cu tentația de a introduce un concept abstract de demnitate umană în conceptul mai larg de ordine publică. Este greu de contestat că o persoană lipsită de cele mai elementare mijloace de existență se simte înjosită în proprii ochi și sau în ochii semenilor. Dacă demnitatea umană a unei persoane este o valoare, își poate asuma statul obligațiile pozitive care să conducă la eradicarea sărăciei extreme? Dacă respectul demnității umane este pur și simplu o chestiune de ordine publică, statul își asumă o obligație imperativă de asistență socială, pe care s-ar putea să fie în imposibilitatea de a-l susține. Or, imposibilitatea respectării promisiunii nu este altceva decât negarea obligației.

Acestea sunt doar câteva dintre motivele pentru care nu împărtășesc admirația lui Antonio Cassese pentru jurisprudența Consiliului de Stat francez. Dacă principii politice care proclamă valori morale foarte înalte pot justifica ingerința statului în exercițiul unui drept fundamental, atunci valoarea acestor principii este serios relativizată.